

А. С. Дубровська

Національний фармацевтичний університет, м. Харків

Дискурс психічного ірраціонального в романістиці В. Винниченка: специфіка художнього втілення

Дубровська А. С. Дискурс психічного ірраціонального в романістиці В. Винниченка: специфіка художнього втілення. У статті зроблено спробу дослідити специфіку художнього втілення дискурсу психічного ірраціонального на матеріалі романів В. Винниченка 1907–1951 рр. Прояви психічного ірраціонального були структуровані на основі тези З. Фрейда про те, що поведінку людини програмує основні інстинкти – Ерос (лібідо) і Танатос (мортидо), які не існують окремо, оскільки агресивні потяги завжди поєднуються з еротичними, утворюючи дихотомічну пару «життя – смерть». Окремий аспект – власне художні прийоми представлення дискурсу ірраціонального.

Ключові слова: *В. Винниченко, ірраціональне, інстинкт, Ерос, Танатос, поведінкова модель, автоміф.*

Дубровская А. С. Дискурс психического иррационального в романистике В. Винниченко: специфика художественного воплощения. В статье осуществлен анализ специфики художественного воплощения дискурса психического иррационального на материале романов В. Винниченко 1907–1951 гг. Проявления психического иррационального были структурированы на основе тезисов З. Фрейда о том, что поведение человека программируют основные инстинкты – Эрос (либидо) и Танатос (мортидо), которые не существуют обособленно, потому что агрессивные влечения всегда соединяются с эротическими, создавая дихотомическую пару «жизнь – смерть». Отдельный аспект – художественные приемы представления дискурса иррационального.

Ключевые слова: *В. Винниченко, иррациональное, инстинкт, Эрос, Танатос, модель поведения, автомиф.*

Dubrovskaya A. S. The discourse of mental irrational romanistike V. Vynnychenko: specificity of artistic expression. The specificity of the artistic embodiment of the irrational mental discourse based on novels written by Vynnychenko during 1907–1951 years is explored in the article. The mental manifestations of irrational were structured on the basis of S. Freud's theses that human behavior is programmed by two basic instincts – Eros (libido) and Thanatos (mortality) that do not exist separately, because aggressive inclinations is always combined with the erotic, forming a dichotomous couple «life – death». A separate aspect – the artistic techniques of representation of irrational discourse.

Keywords: *V. Vynnychenko, irrational, instinct, Eros, Thanatos, the model behavior, avtomif.*

Романістика В. Винниченка органічно включена в модерністичні пошуки кінця ХІХ – початку ХХ століття. Дослідники Р. Багрій, Т. Гундорова, І. Кошова, В. Панченко, Г. Сиваченко, В. Хархунта ін. виділяють у ній риси натуралізму, неореалізму, неоромантизму, символізму, експресіонізму, відзначають її експериментаторство, парадоксальність вирішення конфліктів, епатажність, звернення до дражливих, табуйованих тем, однак спеціально ніхто з науковців не звертався до вивчення ірраціонального дискурсу романістики В. Винниченка, що й визначило актуальність нашого звернення до цієї проблеми й зумовило вибір ракурсу її представлення в пропонованій статті: проаналізувати особливості художнього втілення психічного ірраціонального у великій епіцімітиці, виходячи із специфіки поведінкової

моделі персонажів, зумовленої дихотомією «Ерос – Танатос».

Переоцінюючи загальноприйнятту мораль, В. Винниченко створював свої цінності, «нову мораль», свій принцип життя – «чесність з собою», за якою жив і творив: «Я, хочаби бути чесним з собою, все-таки стараюся ці проповіді сам здійснювати» [1:55]. Письменник уважав: якщо людина навчиться бути «чесною з собою», то вона зможе побудувати «чесні» стосунки з оточуючими, що позбавить внутрішньої дисгармонії, а це одна з умов досягнення щастя: «Я хочу дати книжку, що ... сповнювала б бажання діяти, вичищати своє життя від бруду злого... Викликати віру в себе, в можливість щастя... І самому собі збирати сили для творення свого щастя» [2:№ 3:158].

Компонентами щастя для В. Винниченка були не тільки переконання: концепція «чес-

ність з собою», яка «вимагає точної, остаточної до кінця аналізу всякого явища, всякої концепції, розумової чи емоціональної» [2:№ 4:72], «конкордизм», а й певний спосіб життя: вегетаріанство, сиродіння та голодування як шляхи до самовідновлення сил організму. Щастям для письменника є реалізація й у сімейному житті, і в громадській діяльності, і на творчій ниві.

Основним компонентом щастя для В. Винниченка є задоволення інстинктів, потреб і бажань: «Людина прагне того, чого їй бракує» [2: № 3:153]. Однак насправді В. Винниченко-модерніст творить автоміф, пов'язаний із утіленням не тільки у канву художніх творів, а й у власне життя таких лейтмотивних категорій, як: теорія «чесності з собою», «конкордизм» – «дискордизм», «гармонія» – «дизгармонія», «колектократія», «лепрозорій», «громадянство Землі», «сиродіння». Проте теорії виявляються нежиттєвими, оскільки часто виявляється, що і сам митець, і його персонажі стають заручниками своїх ідей-фікс, провокуючи невротичну поведінку, «дизгармонію», «хитання волі». Наприклад, виявилася не життєвою теорія «чесності з собою», оскільки, відмовившись від сина «Володіка» (помер немовлям), якого йому народила некохана жінка (Люся Гольдмерштейн), В. Винниченко залишається бездітним, бо кохана дружина Розалія Лівшиць не могла мати дітей. Нереалізоване бажання втілюється в проблемі «небажаної дитини», представленій в романах «Посвій!», «Божки», «Чесність з собою», «Записки кирпатого Мефістофеля!» тощо. Альтернативний фінал особистої трагедії письменника, схоже, втілений у романі «Записки кирпатого Мефістофеля», де за сюжетом головний персонаж Яків Михайлюк залишається з некою жінкою Клавдією і виховує сина Міку, однак насправді щастя він не має, бо залишилося нереалізованим його ідеальне кохання до «Білої Шапочки», а батьківський інстинкт виявився сильнішим за любов до «ідеальної» жінки. У житті ж, навпаки, В. Винниченко обрав кохану жінку, однак щасливим теж не став, бо не реалізувався як батько. «Це вкрай зіпсувало нерви... Почуваю себе (Винниченко. – А. Д.) дуже погано» [1:104]. Тому письменник ладен був кинути дружину й піти до тієї жінки, яка йому народить дитину: «Колісь Калерія пропонувала мені родити з нею дитину... Жони я не матиму вже, це напевно. Але дитину можу...» [1:104].

У цілому в романах митця змальований переважно «темний», абсурдний світ «диско-

рдизму», представлений через акцентування мотиву хвороби й ненормальності (як психічної, так і фізичної), мотиву гріха (венеричної хвороби, проституція, нещасливі шлюби, «небажані діти» тощо). Відтак практично всі персонажі – роздвоєні особистості, які розриваються між полюсами одного інстинкту – сексуальним потягом й інстинктом відтворення, – кожен із яких (полюсів) вимагає своєї стратегії поведінки, викликаючи дискомфорт і порушуючи внутрішню гармонію.

Нестабільні психічні стани спричинені згніченими потягами й бажаннями, що мотивують модель поведінки. Саме в романах другого періоду (1907–1920 рр.) автор вибудовує цілу галерею психологічно невірноважених, часто з патологічними нахилами персонажів. Розкриття ж психосвіту нецілісних, рефлектуючих людських особистостей є художнім прийомом письменника-модерніста, який акцентуючи на абсурдності буття, викликає своїм художнім експериментом шок у читачів.

Психічне ірраціональне виражене в категоріях інстинкту, бажання, невротичної поведінки, певних психічних станів, снах і денних фантазуваннях. Особливо в другий період творчості В. Винниченко цікавився проблемами статі, шлюбу, «небажаної» дитини, інстинктів, процесів, що відбуваються в підсвідомості, оскільки, як і інші письменники-модерністи, визнавав, що світ не можна пізнати раціонально, що існує щось потаємне, ірраціональне, невловиме. На думку митця, «світ – це Я, мої бажання... в гармонії з розумом і деяким досвідом» [4:52]. Важливим для В. Винниченка було показати, що для досягнення гармонії, істини, душевної рівноваги, конкордизму треба поєднати «інтелект і наші почуття» [3:№ 2:70], «погодити свідомість з підсвідомістю» [3: № 3:18].

Структурування проявів психічного ірраціонального здійснюватиметься й посередництвом щоденникового матеріалу й епістолярію в проекції на тезу З. Фрейда про два найголовніші інстинкти: Еросу (інстинкту життя) й Танатосу (інстинкту смерті), які зумовлюють поведінку людини.

У романістиці В. Винниченка важливим смисловим навантаженням наділений інстинкт смерті (Танатос), який часто представляється у зв'язку з сексуальним інстинктом (Еросом). Разом вони, як це не парадоксально, протиставляються інстинкту продовження роду через існування теорії «чесності з собою», що у багатьох випадках провокує нечесність з іншими. Тому і в adeptів теорії, і у її жертв виника-

ють депресія, апатія, невротична поведінка, агресія й навіть сексуальні перверзії, бажання помсти, і в багатьох випадках божевілля як духовна смерть особистості, убивство, суїцид – прояв аутоагресії на тлі незадоволення лібідо, про що зазначали й З. Фройд, А. Маслоу, Є. Льїн, Н. Ліфарєва та ін.

Саме незадоволення сексуального потягу чи лібідо або відкидання сексуальних стосунків і неможливість протистояти сексуальному потягові через власну слабкодухість провокують у персонажів романів В. Винниченка невротичну поведінку: Тарас Щербина («Чесність з собою»), Данько Заболотько («Заповіт батьків»), Сергій і Віра Кисельські (диалогія «По-свій!», «Божки»), Шурка («Рівновага»), які (прояви) часто закінчуються божевіллям і суїцидом (Шурка («Рівновага»), Тарас Щербина, Віра Кисельська («Чесність з собою»)). Персонажі впадають в аскетизм і навіть містицизм, у якому вони вбачають рятунок від почуття провини за свою слабкість перед Богом і власною совістю й рятунок від неконтрольованих інстинктів (Данько Заболотько («Заповіт батьків»), Шурка («Рівновага»)). Негаразди в сім'ї, ревності й сварки, хвороби продукують вибухи гніву, садистські нахили (Ніка Гарбузенков, старий Гарбузенков, Маєвський («Заповіт батьків»), Модест і Юрій Микульські (диалогія «По-свій!», «Божки»), Дмитро Сосницький, Панас Кривуля («Записки кирпатого Мефістофеля»), старий граф фон Елленберг («Сонячна машина»)). Інстинкт смерті й інстинкт панування повністю трансформувалися в деструктивній поведінці мешканців Рибачького дому: «Никодимчика», Тепи й Стьопки Рибачьких (диалогія «По-свій!», «Божки») та гостей «Чалаківського дому»: Ліди Баранової, Костяшкіна, Пеліканова та ін. («Хочу!»).

Найчастіше у свідомості персонажів прояв інстинкту життя – інстинкт самозбереження чи «Я» бореться з іншими інстинктами життя – сексуальним та продовженням роду через посередництво ідеї-фікс, яка є причиною психічного роздвоєння, а в крайньому випадку смерті. Тобто роздвоєння особистості (двійництво), яке виникає через ідею-фікс, є ланкою, що об'єднує протилежні інстинкти – Ерос і Танатос, хоча, швидше, вважаємо, частиною останнього, оскільки роздвоєння особистості часто є симптомом божевілля як смерті духовної.

Саме мотив двійництва, душевна дисгармонія, конфлікт між «є» і «бути», між «Я» справжнім і «Я» демонстративним найповніше втілені в моделі поведінки персонажів-

ніцшеанців, які вважають себе «вищими людьми», «богами», «надлюдьми», тому вправі маніпулювати життями інших. Так, для Вадима Стельмашенка (диалогія «По-свій!», «Божки»), Якова Михайлюка («Записки кирпатого Мефістофеля»), Мирона Купченка («Чесність з собою»), Андрія Халепи («Хочу!»), Хоми («Рівновага»), Петра Заболотька («Заповіт батьків»), Мика («Поклади золота») ідею-фікс є «нова людина», яка руйнує «стару мораль» і пропагує «нову заповідь», в основі якої лежить теорія «чесності з собою». Для Фінкеля – це «поклади золота», Мика («Поклади золота») – «Ательє щастя»; Матура («Лепрозорій») – збагачення, влада, секс; Крука, Лесі («Поклади золота»), Тані Кононенко («Рівновага»), Якова Михайлюка («Записки кирпатого Мефістофеля»), Елізи й Мертенса («Сонячна машина») – денні фантазування, казка про ідеальний шлюб із коханою людиною, необтяжений силуваними законами, мораллю й табу.

Саме ідея-фікс чи нав'язлива думка, яка виникає з ідеї «чесності з собою» та концепції «надлюдини» пов'язує дихотомічну пару «Ерос – Танатос» («життя – смерть») у ціле й формує явище Еросу як парадоксу («інвалідність» лібідо), оскільки любов, кохання провокує смерть через неможливість персонажів зі слабкою психікою контролювати свої бажання або категоричне неприйняття їх через розчарування життям чи нездійсненну мрію.

Саме незадоволення в інтимній сфері провокує градаційно представлені в романах різні психічні стани, кваліфіковані нами як прояви інстинкту мортидо: від незадоволення собою і світом, що проявляється або в надмірному збудженні, ейфорії («струмок» (Івонна Вольвен («Лепрозорій»)), «бумба» (Петро Заболотько («Заповіт батьків»)), «буйство», «благість» (Таня), «горіння» (Мері («Рівновага»)) чи зниженим настроєм, «тугою-жабою», апатією, депресією, тривогою, підозрілістю (майже всі персонажі), стану нервового виснаження, що супроводжується «мотором», «обручачами» (Юрій Микульський (диалогія «По-свій!», «Божки»)), безсонням, зацикленістю на своїй персоні й своєму здоров'ї (Маєвський («Заповіт батьків»), Пеліканов («Хочу!»)), «ватою», двохрічним безсонням (Тарас Щербина («Чесність з собою»)), «сизими снами», «темною муттю» (Шурка («Рівновага»)).

Часто незадоволені бажання й потяги проявляються в «злоякісній» агресії або аутоагресії, невротичних станах: гарячка, маніакальні прояви, істерія, афективні стани, агресія, помста через сексуальне приниження чи

звалтування, аутоагресія через неможливість подолати сексуальні потяги або відмовитися від «гріха», містицизм, аскетизм, перверзії, божевілля й навіть суїцид чи його спроба (практично всі вищепераховані персонажі). Найчастіше протиставляються секс і продовження роду, секс – потяг до влади й збагачення, секс, кохання і обов'язок, секс і мораль, родина, продовження роду й мораль.

Художніми засобами втілення психосвіту персонажів у романах В. Винниченка є динамічні (психологічні) портрети, розлогі або представлені як ключова портретна деталь (найчастіше очі, губи, ніс), відповідна колористика, безбарвна або, навпаки, вульгарно яскрава; мовлення (монологи-сповіді, переважно внутрішні), гіперемоційне чи за контрастом майже безгучне; характеристики (авторські, самохарактеристики) поведінки, світу; потік свідомості як умовна межа між реальним та ірреальним, «денні» фантазування, онейричнівизії; дзеркальність.

Винниченкові персонажі перебувають у невірноваженому психічному стані, починаючи від поганого настрою, невдоволення, роздратування до меланхолії, апатії, депресії або ейфорії, психічного роздвоєння (відчуття внутрішнього голосу), що є прогресуючою стадією психічних відхилень, у тому числі й різних перверзій, фанатизм, маніакальні прояви, коли людина втрачає контроль над своїм «Я» і перестає реагувати на довкілля, перебуваючи у своєму альтернативному світі, і навіть божевілля й самогубство – фінальна стадія психічного дисбалансу у свідомості персонажів.

Отже, залучивши романістику письменника 1907–1951 років («Чесність з собою», «Рівновага», «Заповіт батьків», «По-свій!», «Божки», «Хочу!», «Записки кирпатого Мефістофеля», «Сонячна машина», «Поклади золота», «Лепрозорій», «Нова заповідь», «Слово за тобою, Сталіне!»), ми прагнули проаналізувати особливості створеного ним ірраціонального дискурсу, охарактеризувати специфіку художнього оприявлення сфери психічного ірраціонального у великій епіці посередництвом обґрунтування особливостей моделі поведінки, використавши й біографічну складову для об'єктивного показу психосвіту персонажів, витлумачуваного крізь призму важливих для митця і наскрізних у його творчості понять:

«гармонія» – «дисгармонія», «чесність з собою», «рівновага», любов, кохання, щастя, інстинкт (сексуальний, продовження роду, влади, панування, «підлягання», «Іванища», оцінки, егоїзму, «гурту» тощо), підсвідомість, «конкордизм» – «дискордизм».

Значимо, що межа між літературним текстом і реальністю інколи була умовною, що підкреслює включеність автора в модерністичні пошуки доби через прагнення створити автоматиф, в якому кордон між текстом, біографією й грою практично зникає.

В. Винниченко, як і письменники-модерністи, визнає пріоритетним (поряд із раціональним), інтуїтивне пізнання, обґрунтовуючи, що й ірраціональне й підсвідоме мають ті ж самі розум, логіку, аналіз, синтез, які, однак, людина ще не збагнула. Скерованість на показ ірраціонального, підсвідомого була викликом суспільній моралі, епатажністю, увагою до позасвідомих сфер психіки (В. Винниченко виділяє поряд із свідомістю та підсвідомістю (називає її «бабуною-підсвідомістю») ще й «між свідомість» – «демона», що «послаблює нашу свідому волю і діє на підсвідомість» [2:№ 3:154]), одним із проявів якого є внутрішнє двійництво.

Письменник експериментально прагне перевірити, чи розум може контролювати чуття, й численними прикладами спростовує цю тезу, обігруючи такі проблеми як: «небажана дитина», нещасливі шлюби, проституція, венеричні хвороби тощо. Актуалізація «мотиву хвороби» дозволяє, на нашу думку, розмежувати два світи: один – реальний, абсурдний, хворий, який письменник створює у романах, а інший – ідеальний, щасливий, гармонійний, у якому люди, не обтяжені тілесними й духовними хворобами, живуть у гармонії і з собою, і з світом (цей світ частково постає на сторінках щоденника В. Винниченка). Однак досягнення щастя не можливе у страхітливому реальному світі, тому що надто повільно відбувається процес звільнення від «божків з відбитим носом», застарілої моралі, міщанського способу життя, тотального «дискордизму», земного «лепрозорію».

Такий напрям дослідження романістики В. Винниченка вважаємо перспективним, оскільки він відкриває малодосліджений дотепер аспект – ірраціональне (психічне та містичне) як фактор художності.

Література

1. Винниченко В. Щоденник : в 2 т. / Володимир Винниченко ; ред., вст. ст. і прим. Григорія Костюка. — Едмонтон-Нью-Йорк : Вид. Канад. Ін-ту Укр. студій Комісії УВАН у США для вивч. і публік. спадщ. В. Винниченка, 1980. — Т. 1 : 1911—1920. — 499 с.

2. Винниченко В. Щоденники / Володимир Винниченко ; упор. та прим. Галина Сиваченко // Київ. старовина. — 2000. — № 3 (333) травень—червень. — С. 153—167 ; № 4 (334) липень—серпень. — С. 62—83 ; № 5 (335) вересень—жовтень. — С. 50—75 ; № 6 (336) листопад—грудень. — С. 83—101.

3. Винниченко В. Щоденники / Володимир Винниченко ; упор. та прим. Галина Сиваченко // Київ. старовина. — 2001. — № 1 (337) січень—лютий. — С. 91—117 ; № 2 (338) березень—квітень. — С. 63—80 ; № 3 (339) травень—червень. — С. 9—25 ; № 4 (340) липень—серпень. — С. 91—103 ; № 5 (341) вересень—жовтень. — С. 59—74 ; № 6 (342) листопад—грудень. — С. 144—153.

4. Крутікова Н. Листування Максима Горького із Володимиром Винниченком / Крутікова Ніна // Слово і час. — 1993. — № 2 (386) Лютий. — С. 46—57.